

Соціальна стратифікація південноукраїнського селянства на початку ХХ століття

Останнім часом серед досліджень, об'єктом яких є суспільство, все більшої ваги набувають роботи суміжного характеру. Серед останніх особливе місце належить таким, що розкривають певну проблему за допомогою теоретичних та методологічних надбань соціології, регіоналістики та історії. Предмет таких досліджень – соціальна структура, стратифікація, мобільність або трансформація, що мали місце у певній соціальній спільноті на окремому відтинку її розвитку. Саме до цієї групи робіт належить пропонована стаття мета якої полягає у розкритті питання соціальної стратифікації південноукраїнського селянства в перших десятиліттях минулого сторіччя.

Когнітивний зонт статті складають такі дисципліни як соціальна та аграрна історія, історичне краєзнавство, загальна соціологічна теорія, історична соціологія та соціологія села. В цьому контексті ми відштовхуємося від наступного визначення поняття соціальної стратифікації селянства – це наукова теорія, що дозволяє здійснити поділ досліджуваної соціальної спільноти на вертикально розташовані групи та верстви (страти) за показниками забезпечення землею, худобою, реманентом, посівною площею та прибутком.

Втім, можливість використання цього підходу є, на нашу думку, хронологічно обмеженими першими десятиліттями ХХ століття. Причина такого стану речей полягає у збереженні селянством ознак становості аж до 1903-1906 років. Саме до цього моменту селянство зберігало риси квазі- або напівстану – наявними були спадковий характер станової приналежності, корпоративна організація общини, специфічний сільський менталітет та когнітивний стиль поведінки й вигляду. До того ж, соціальна політика імперського уряду на селі була спрямована на підтримку суспільної рівності. Лише після відміни викупних платежів, подушного податку та кругової поруки, після отримання права на вихід із общини та зміни свого соціального статусу в 1906 році селянство стало швидко набувати ознак соціального класу¹. Визначений відправний момент й дозволяє використовувати щодо селянства принципи теорії соці-

альної стратифікації. За умов збереження становості для характеристики різноманіття груп селянства валідним є використання більш широкого поняття «соціальна структура».

Досліджуване в статті питання достатньо широко висвітлене в історичній науковій літературі в межах теми рівня розвитку аграрного капіталізму на території Російської імперії. Провідну роль у розробці загальних положень цієї проблеми відіграли радянські науковці. Їх внесок полягав у виявленні основних закономірностей, за якими проходив процес поглиблення диференціації в соціально-класовій структурі селянства перших десятиліть ХХ ст. Такі історики як В.П. Першин, С.М. Дубровський, М.О. Рубач, О.М. Анфімов, С.М. Сидельников, О.Є. Симонова встановили, що на початку ХХ століття розшарування селянства відбувалося за рахунок «розмивання» середняцького прошарку². Неконкурентноспроможність значної частки останнього стала причиною зростання кількості сільської бідноти. Лише незначна частина середняків поповнила ряди сільської буржуазії. Пролетаризація основної маси сільського населення та збереження дворянських латифундій стали для радянських вчених основою для висновків про подальший розвиток в Росії пруського варіанту аграрного капіталізму, а також про загострення класових протиріч³. У той час лише В.П.Шебардін зробив припущення про існування на початку ХХ століття в регіонах Поволжя та Півдня України американського варіанту капіталізму. Останнє твердження, разом з цим, зазнало жорсткої критики. Погляди останнього, на думку автора даної статті, були небезпідставними. Розкриваючи проблеми сутності аграрного устрою такої великої держави, якою була Росія у 1917 році, необхідно враховувати особливості розвитку окремих регіонів. Серед останніх особливе місце належить Півдню України – губерніям Таврійській, Катеринославській та Херсонській – де рівень аграрного капіталізму був на початку ХХ століття порівняно високим, що відобразилося й на соціальній стратифікації селянства.

До того ж, поза увагою науковців залишився певний пласт питань. По-перше, недостатньо розробленими є критерії аналізу соціальної стратифікації селянства. Традиційно до них відносять показники забезпечення власною та орендованою землею, реманентом, худобою. Така позиція, у певній мірі, спростила відповідь на питання соціальної диференціації селянства шляхом поділу останнього на три верстви – заможних, середняків та бідняків. На думку

автора, до них також слід додати ще декілька критеріїв: форма господарювання (покращений індивідуальний хутір або відруб, чи община, чи товариство); використання в господарстві (або участь) різновидів сільськогосподарських промислів; грошовий чи натуральний баланс родини чи окремого селянина. Розкриття цих питань дозволяє виявити ступінь господарської, родинної та психологічної залежності окремого індивіда від певної територіальної соціальної спільноти. Зрозумілою стане проблема дійсної виробничої та соціальної самостійності виокремленої групи сільського населення. По-друге, в умовах поліетнічності та різноманіття форм ведення господарства важливим критерієм має стати визначення зв'язку між національною належністю та засобом соціальної самоорганізації й соціокультурної єдності. Цей критерій дозволяє визначити субкультурну та навіть господарську замкнутість окремих етнічних меншостей регіону, а також охарактеризувати їх взаємний вплив.

Тобто, не дивлячись на досить високий рівень розробки питання автор даної статті вважає необхідним провести додаткове дослідження. Визначений комплекс критеріїв створює умови для виокремлення в соціальній стратифікації південноукраїнського селянства не менш ніж шести страт.

Визначимо загальні соціально-правові, соціально-політичні та соціально-господарські обставини трансформації південноукраїнського селянства від напівстану до повноцінного класу в суспільстві.

Важливу роль в цьому контексті відіграла зміна соціально-правового статусу сільського населення Російської імперії. Після реформ 1860-х років всі категорії селян консолідувалися в єдиний стан вільних сільських мешканців й поступово стали втрачати станові риси. Разом з цим, соціальне відображення визначеного процесу, внаслідок патронажно-клієнтельної моделі взаємодії держави та підданих й підтримки імперською адміністрацією патріархальної сільської общини, не було достатньо інтенсивним. Скасування протягом 1906 року подушної податі, викупних платежів, кругової поруки, отримання права на вільний вихід із общини стали першими правовими передумовами еволюції соціального статусу селянина. Цей напрям був остаточно інституціоналізований із виходом Указу 5 жовтня 1906 року, згідно із змістом якого селяни були зрівняні в правах з іншими станами російської імперії щодо вступу на державну службу, навчальні заклади, духовні звання.

Більш вагомим моментом у формуванні класових ознак селянства стала зміна у 1906 році курсу аграрної політики. Реалізація його напрямків обумовила, на регіональному рівні, виникнення особливостей у соціальній сфері життя сільського населення. Системою останні визначилися в соціально-економічній, соціально-господарській, соціально-побутовій підсистемах повсякденності досліджуваної спільності.

Внаслідок запровадження з 1906 року індивідуальної приватної власності на землю на території Півдня України суттєво скоротилася площа надільного землеволодіння. За роки Столипінської реформи частка його зменшилася з 41 до 23%⁴. При цьому слід додати, що на Півдні України різко змінилося співвідношення між подвірною-спадковою та общинною формою земельної власності. Істотне зростання першої, особливо на території Катеринославської губернії, сталося внаслідок реакції селянства на аграрні перетворення. До того ж зазнав змін і національний склад власників подвірною-спадкових ділянок. Якщо у 1905 році 91% їх були німцями-колоністами, то у 1917 році частка останніх становила лише 32%⁵.

У роки Столипінської реформи на Півдні України суттєво змінилася площа общинного землеволодіння. У 1917 році вона дорівнювала 4699577 десятинам. Південноукраїнські общини втратили не лише 36,9% надільної, а й 37,4% купленої в передреформений час землі⁶. Найбільш відчутними втрати общин земельного фонду були при цьому в Олександрівському, Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах⁷.

Той факт, що напередодні революції 1917 року колективне селянське землеволодіння в Росії не було остаточно знищене, дав привід радянським дослідникам говорити про відсутність будь-яких вагомих результатів Столипінської аграрної політики. Як стверджував С.М. Дубровський, община не втратила своїх головних функцій. Навіть на Півдні України вона лише «зачаїлася»⁸.

Разом з цим, говорити про консервацію головних рис південноукраїнської общини можна лише умовно. Значна частина громад у регіоні, що особливо цікаво, й після переходу до подвірною-спадкового або без передільного землекористування продовжувала проводити часткові чи повні переділи. Надільні й куплені землі, як і в передреформений період, ділилися за зрівняльним принципом у вигляді черезсмужних ділянок. Але при цьому Столипінська реформа прискорила, принаймні на території південноукраїнських гу-

берній процес втягнення сільських общин до сфери капіталістичних відносин. Прикладом цього була активна участь громад в процесі мобілізації казенної, надільної, та приватновласницької землі а також зростання кількості общинних кас взаємодопомоги⁹. Внаслідок цього в общинному землеволодінні змінилося співвідношення між частками надільної та купленої площі. Якщо у 1905 році воно дорівнювало пропорції 21:1 то у 1917 році – 18:1. Тобто на початку ХХ століття на Півдні України відбулося не замирання, а пристосування сільської общини до нових умов життя. Поряд із зменшенням площі надільного та казенного, на Півдні України в роки столипінської реформи відбулося зростання приватного землеволодіння. Напередодні революції 1917 року його площа становила 9279263 десятини, що дорівнювало 71% загальної в регіоні. При цьому, найбільш інтенсивним даний процес був у Бердянському повіті, на території якого розмір земель приватних власників збільшився у 5 разів і сягав 264607 десятин. На другому місці знаходився мелітопольський повіт, в якому аналогічно показник дорівнював 28,2%. В усіх інших повітах площа приватного землеволодіння зросла в 1,2 – 1,4 рази, що майже дорівнювало регіональному рівню¹⁰.

Зростання площі приватновласницьких земель на Півдні України відбулося за рахунок закріплення селянством в індивідуальну приватну власність наділів та маєностей казни

Внаслідок проведення Столипінської реформи, в регіоні різко зменшилося співвідношення головних видів приватного землеволодіння. Протягом 1906-1917 років частка дворянської власності зменшилася на 17%, купецької – на 2%. Натомість більш ніж у 2,5 рази збільшилася доля індивідуальних маєностей селян. Напередодні революції 1917 року площа останніх дорівнювала 5381973 десятинам, що становило 58% приватного або 29,9% загального землеволодіння на Півдні України. При цьому, на території деяких повітів співвідношення дворянсько-купецького та індивідуального селянського землеволодіння було не однаковим. У Катеринославському воно дорівнювало пропорції 48:32, В Олександрівському – 33:41, в Бердянському – 24:58, в Мелітопольському – 40:46, У Дніпровському – 36:41 та у Херсонському – 47:26¹¹. Тобто внаслідок проведення Столипінської реформи у сфері селянського землеволодіння на Півдні України відбулися суттєві зміни – у 2,5

рази зросла площа земельної власності селян-одноосібників та у 1,5 рази зменшився розмір общинних ґрунтів.

Внаслідок проведення землевпорядних робіт на Півдні України, у 5,5 разів збільшилася кількість хуторів та відрубів. Наприкінці столипінської реформи їх у регіоні налічувалося близько 280 тисяч. Площа ділянкових господарств на Півдні України дорівнювала четвертій частині селянського або сьомій частині загального землеволодіння в регіоні¹².

Наприкінці столипінської реформи посівна площа селян Півдня України складалася з 13899260 десятин, що становило 77% від загальної [9]. Тобто протягом 1906-1917 років вона зросла лише на 2%. При цьому хоча площа селянських посівів на орендованих землях залишилася незмінною, її частка по відношенню до загальної зменшилася на 4%¹³.

У господарствах селян Півдня України знаходилося 1398 тисяч (53%) коней, 2164 тисячі (82%) голів крупної та 2531 тисяча (45%) голів дрібної худоби. Для обробки землі вони утримували 716 тисяч (91%) плугів, 1079 тисяч (88%) борін, 6128 тисяч (77%) сівалок, 1031 тисячу (82%) молотарок. У порівнянні з 1905 роком напередодні революції кількість робочої худоби в селянських господарствах регіону зменшилась на 4%, а реманенту – зросла на 6%¹⁴.

Тобто на загальні показники розміру посівної площі, кількості худоби та реманенту, що знаходилися у селян Півдня України, Столипінська реформа суттєво не вплинула. Але розповсюдження на селянство норм та цінностей інституту приватної власності призвело до суттєвої еволюції у співвідношенні землеволодіння та землекористування. В господарському, економічному, побутовому, правовому відношеннях селянство Півдня України інтенсивно формувалося як регіональна частка того ж класу Російської імперії.

Разом з цим, набуття південноукраїнським селянством ознак класу відбувалося паралельно із інтенсивними процесами вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності в його стратифікації. В останній простежується кристалізація шести страт: куркулів та заможних селян (умовно ці страти об'єднані в соціальну спільність власників високорентабельних орієнтованих на ринок господарств); стійких й потенційних середняків (в індустріальному суспільстві ці страти сільського населення є дрібнотоварними та мають бути найбільш чисельними виступати гарантом господарської,

соціальної та політичної стабільності); біднота та сільський пролетаріат (мають низький рівень життя, який забезпечують натуральним господарством або пропозицією власних робочих рук). Виокремлення та аналіз цих груп ми проводимо за допомогою вищеозначених критеріїв.

Узагальнена характеристика, соціальний образ власників високорентабельних товарних господарств може бути сформульована в наступних положеннях.

Напередодні революції 1917 року на території південноукраїнських губерній їх налічувалося 215 тисяч, що дорівнювало 33% від загальної кількості дворів¹⁵. Сільська буржуазія сконцентрувала у своїх руках 68% селянської посівної площі, 62% робочої худоби, 74% простого та 94% покращеного реманенту. В середньому на одне господарство заможного селянина припадало у 1917 році 44 десятини посіву, 3 коня, 8 голів худоби, 11 одиниць реманенту¹⁶. При цьому протягом реформи у земельному користуванні представників цієї групи сільського населення зменшилася частка орендованих земель. Якщо у 1905 році вона складала 35%, то в 1917 році – 29%. Зміни ці відбулися внаслідок зростання у сільській буржуазії площі куплених земель¹⁷.

Столипінська реформа надала заможним селянам можливість остаточного розриву зв'язків з общиною. Разом з цим, на Півдні України нею скористалися лише близько 70 тисяч, або третина від загальної кількості сільської буржуазії. Інша її частина, хоча і формально, залишилася у складі общини.

Слід також додати, що суттєвих відмінностей між господарствами заможного селянина-общинника й міцного самостійного хуторянина не було. Розмір посівної площі, кількість робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, були в них майже однаковими. І перші, і другі, згідно із змістів звітів місцевих агрономів та столичних ревізорів, багатопільну систему сівозміну застосовували дуже рідко¹⁸. Господарства їх кардинально відрізнялися по єдиному показнику, що полягав у праві розпоряджатися землею. Якщо заможний хуторянин міг вільно продавати, закладати, здавати в оренду свою ділянку, то багатій-общинник повинен був отримати для цього дозвіл мирського сходу. Крім того, хуторянину-одноосібнику було набагато легше, ніж заможному общиннику, запровадити у своєму господарстві покращення. Підкреслимо, що за період 1906-1917 років кількість власників високорентабельних господарств

збільшилася на Півдні України в 1,5 рази¹⁹. Але вони не були єдиною монолітною соціальною спільнотою та умовно поділялися, принаймні, на дві страти – куркулів та заможних селян.

Вища страта селянства, крім вищезазначених, мала й специфічні риси. Вартість господарства її представника на Півдні України дорівнювала декільком тисячам карбованців. Розмір орної ділянки землі коливався від 80-100 до 300-400 десятин. Як правило власник господарства був головою великої патріархальної родини та постійно використовував наймитів, кількість яких зростала в період сільськогосподарських робіт. Частка представників цієї страти в різних повітах південноукраїнських губерній коливалася від 4% до 7% відносно всього сільського населення.

Як приклад приведемо опис двох селянських господарств власники яких належали до цієї страти – хуторянина С.Д. Заломаєва та селянина-общинника О.І. Ляшкова, що знаходилися поблизу села Мордвинівки Вознесенської волості Бердянського повіту. Родина першого складалася із семи осіб. Під час польового періоду господар наймав ще 43 робітники. У приватній власності С.Д. Заломаєва знаходилось 358 десятин, які повністю засівалися зерном. Для обробки ґрунту він утримував 14 коней та двох волів. Крім того в господарстві цього хуторянина налічувалося 10 корів, 16 телят, 12 голів дрібної худоби²⁰. Слід також додати, що батько цього селянина був одним із тих, кому Д.А. Столипін у 1874 році роздав свої хутори.

У господарстві О.І. Ляшкова налічувалося 302 десятини орної землі, 14 коней, 8 корів, 8 телят, 14 голів дрібної худоби. Родина його складалася з 9 осіб, а під час сільськогосподарських робіт він наймав ще 31 робітника. Але при цьому посіви цього селянина знаходилися на землях трьох видів власності – 157 десятин були у приватному володінні; 25 – в общинному; 120 – належало казні²¹.

Як бачимо, суттєвої різниці між господарствами цих двох селян немає. За розмірами їх можна навіть порівняти з дрібними дворянськими маєтками. Їх власники отримували однаковий прибуток. Різниця полягала лише у формі власності на посівну землю. Саме представники цієї страти позиціонувалися у суспільній свідомості з поняттям «куркул», а можливості переходу до неї були вкрай обмежені.

Заможне селянство було другою стратою власників товарних ринкових господарств. У майновому відношенні воно суттєво від-

різнялося від попередньої соціальної групи. На Півдні України розмір посівної площі селян цієї страти коливався від 30 до 60 десятин, чистий прибуток дорівнював 500-1000 карбованців на рік. Як правило, у власності заможного селянина знаходився невеликий сільськогосподарський промисел; він був членом кредитної спілки; під час сезонних сільськогосподарських робіт селянин наймав до десятка робітників. Загальна частка заможних селян дорівнювала на Півдні України приблизно 25%-27% від загальної кількості сільського населення.

Прикладом, в цьому контексті, є хутір Івана Бобиря, що знаходився поблизу с. Мангуш Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Загальна площа орної землі в господарстві цього селянина дорівнювала 52 десятинам; хата та прилеглі будови були побудовані з цегли й вкриті залізом, поблизу ставка мав вітряний млин з дерева. В господарстві налічувалося 3 коней, 8 голів великої та 12 дрібної худоби та близько сотні птиці. Родина І.Бобиря складалася з семи осіб й в сезон господар наймав 6 робітників²².

Ця страта не мала жорстких меж. Саме вона суттєво зросла в роки столипінської реформи за рахунок переходу до неї шляхом вертикальної соціальної мобільності представників зі страти стійкого середняцтва.

Перейдемо до характеристики двох середняцьких страт. На початку ХХ століття їх кількість на Півдні України була більшою ніж 300 тисяч господарств. Втім, внаслідок процесів вертикальної та горизонтальної мобільності вона суттєво зменшилася - у 2,4 рази. Напередодні революції їх налічувалося 123 тисячі, що дорівнювало 17% загальної кількості селянських дворів у регіоні. Посівна площа представників цього прошарку селянства складалася з 2501810 десятин. Тобто на один середняцький двір припадало 19,5 десятин, яких було достатньо для ведення самостійного господарства. Втім, серед середняків можна виокремити дві страти – стійких та потенційних господарів.

Страта стійких середняцьких родин в різних повітах Півдня України коливалася на початку ХХ століття від 14% до 16% всієї кількості сільського населення. Ми можемо виокремити наступні показники приналежності до неї: орна ділянка площею 20-30 десятин; добротна хата та господарські будівлі; 2-3 коня, 3-5 голів худоби; декілька сотень карбованців чистого прибутку на рік. Посівна земля могла бути виведена у хутір або відруб й складатися як з

власних так і орендованих ділянок. Стійке середняцьке господарство було стабільним та дрібнотоварним. Разом з цим, в 1906-1917 роках, за рахунок висхідної вертикальної мобільності частка її зменшилася – селяни брали позики у Селянського поземельного банку, створювали господарсько-фінансові товариства й купували землю переходячи тим самим до страти заможних. Лише незначна частка представників цієї групи приєдналася до переселенського руху.

Втім, найбільш чисельною серед середняцьких страт була на Півдні України група потенційно міцних селян. Частка її коливалася в різних повітах від 20% до 25% від всієї маси сільського населення. За показниками кількості худоби, реманенту, якості житла та господарських споруд ця страта була майже ідентичною до охарактеризованої вище групи стійких середняків. Разом з цим, її представники відчували нестачу в площі орної землі - ділянка потенційних середняків на території південноукраїнських повітів коливалася від 7 до 18 десятин. Розширення останньої навіть за допомогою послуг Селянського поземельного банку, оренди казенних, надільних чи приватновласницьких земель було вкрай ускладнене, що пов'язано з капіталізацією аграрного сектору. На нашу думку, саме представники цієї страти відчували той земельний голод, про який писали земські та агрономічні періодичні видання як Півдня України, так і Європейських губерній Російської імперії.

Абсолютне й відносне зменшення середняцтва на Півдні України відбулося за рахунок високої соціальної мобільності потенційно міцної страти. При цьому, вертикальний вектор просування не був характерним для представників останньої. Потенційні середняки Півдня України використали можливість покращення рівня свого життя за допомогою приєднання до переселенського руху, тобто їх мобільність мала горизонтальне спрямування. Як зазначали статисти Сибіру та Зауралля, найбільш потужною переселенська хвиля була з губерній Таврійської, Катеринославської та Херсонської, й розпочалася вона ще з 90-х років XIX століття²³. Вихідці з Південного Степового регіону, як зазначали імперські ревізори, мали потужне господарство, добру худобу, реманент й виглядали справними господарями, але відчували нестачу землі²⁴.

Протягом перших десятиліть XX століття на Півдні України кількісно зросли страти бідняків та пролетаріату. Якщо у 1905 році їх частка дорівнювала 39% загальної кількості дворів в регіоні, то у

1917 році – 53%²⁵.

Сільській бідності належало 14% всієї посівної площі, яка на 64% складалася з орендованих земель²⁶. В середньому на одне господарство бідняка припадало 5,1 десятин посіву, яких не було достатньо навіть для забезпечення прожиткового рівня. Кількість реманенту та худоби також була недостатньою. Внаслідок цього представники бідності вимушені були створювати комбінаторні форми господарювання – розповсюджену в сільських общинах «супряж», а також періодично пропонувати свою фізичну силу на ринку сільськогосподарської праці. Крім того, для південноукраїнських міст початку ХХ століття характерним було явище переходу міщан до стану селянства, що пов'язане з правовою можливістю закріплення у приватну власність присадибних земельних ділянок. Останні, таким чином, хоча й формально поповнювали страту селянської бідності.

Капіталізація аграрного сектору та природний приріст селянства сприяли виникненню страти сільського пролетаріату на Півдні України. До цієї групи належали безземельні селяни, які у кращому випадку мали власне житло. Крім них до складу страти входили декласовані елементи та соціальні маргінали, а саме ті вихідці з села, які постійно або сезонно працювали в місті, на промислах, шахтах тощо. Тобто, критерієм для виокремлення цієї страти є характер життя її представників – існування за рахунок продажу власних робочих рук, приблизно за 35-40 карбованців за місяць в період сільськогосподарських робіт²⁷. Якщо визначати співвідношення страт бідності та пролетаріату, то його можна визначити у вигляді пропорції 3:2.

Таким чином, на початку ХХ століття в Російській імперії відбувалася статусна трансформація селянства від стану до соціального класу. Разом з цим, на території південноукраїнських губерній, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, цей процес розпочався раніше й охопив на той момент як економічну, господарську, соціальну так і побутову сфери життя сільського населення. Тому протягом 1903-1906 років для селянства регіону значення набула тільки інституціоналізація соціально-правового статусу. Із зміною курсу аграрної політики у 1906 році ознаки класовості у селянства Півдня України посилилися, що відобразилося на його соціальній стратифікації. В межах останньої поступово формувалися шість страт – куркулів, заможних, стійких

середняків, потенційного середняцтва, бідняків та пролетаріату. Різниця між ними простежується за такими критеріями як площа орної ділянки, співвідношення в ній власних та орендованих земель, форма землекористування, забезпечення худобою та реманентом, наявність допоміжних промислів, економічна потужність або фінансовий баланс. При цьому, співвідношення між втратами, на початку XX століття може бути охарактеризоване в пропорції 6:16:14:25:27:12, а напередодні Першої світової війни вже 7:25:14:6:29:19. Зміни ці відбулися внаслідок відсутності між втратами усталених кордонів, а також наявності процесів вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності.

Перспективним напрямом подальших розвідок у руслі даної проблематики може стати визначення зв'язку між національною належністю та засобом соціальної самоорганізації й соціокультурної єдності південноукраїнського селянства в різні періоди, що дозволить визначити субкультурну та навіть господарську замкнутість окремих етнічних меншостей регіону, а також охарактеризувати їх взаємний вплив.

Література:

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003 – С.123.
2. Анфимов А.Н. К вопросу о развитии аграрного капитализма в России // Исторические записки. – М., 1960. – С.118.
3. Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в годы Столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1960. – Сб.5. – С.407.
4. Статистический справочник по аграрному вопросу. Сведения статистических отделов Всероссийского Земского Союза. Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.116.
5. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. Пг., 1916. – С.214.
6. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1906. – С.64
7. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
8. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
9. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
10. Симонова М.С. Назв. праця. – С.64.
11. Статистика землевладения. 1905 год... – С.27.
12. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського

сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків, 1931. – С.187.

13. Там само. – С.212.

14. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. Пг., 1916. – С.96.

15. Там само. – С. 116.

16. Рубач Н.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне в 1917 году // Особенности аграрного строя в России в период империализма. – М., 1962. – С. 197.

17. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків, 1931. – С.106.

18. Щекин Г.В. Теория социального управления. – К., 1996. – С.213.

19. Підсумки вибіркового аналізу... – С.198.

20. Рубач Н.А. Назв. праця. – С. 197.